

SOVET RUSİYASININ AZƏRBAYCANDA XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ ZƏNGƏZURUN STATUSUNUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Kamran Əsədov

AMEA-nın A.A Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

kamranesedov@bk.ru

Açar sözlər: Zəngəzur, türk torpağı, Qarabağ, etnik təmizləmə, Zəngəzur dəhlizi

Bu, ilk növbədə, Azərbaycanın müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində tutduğu mövqe ilə bağlıdır. Onun Qərbi dövlətlərinə və beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiyası və digər amillər 1917-1929-cu illərin sonunda Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində Zəngəzur məsələsinə yenidən baxılmasını zəruri edir.

Rusiya işğalı zamanı Azərbaycanın dövlətçiliyi üçün təhlükə mənbəyi olan Azərbaycan xalqı etnik təmizləməyə və ərazi itkilərinə məruz qaldığından, Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi etnik birliyə, xalqımızın ərazi bütövlüyü və dövlətçilik ənənələrinə təhdidlərlə yadda qalıb. Tarixi şəraitə görə, Rusiyanın siyasi rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən deportasiyalar və zorakı ərazi təmizləmələri formaca fərqli, məzmunca eyni idi.

Azərbaycan tarixşünaslığında mövzunun tədqiqi mühüm məsələlərdən biridir. Mövzunun öyrənilməsi zamanı istifadə olunan tarixi ədəbiyyatı 5 qrupa bölmək olar:

- 1. Azərbaycan Respublikasında nəşr olunan elmi əsərlər;*
- 2. Sovet Azərbaycanı tarixşünaslığına aid tarixi əsərlər;*
- 3. Xarici və immiqrasiya tarixşünaslığında çap olunmuş əsərlər;*
- 4. Müstəqilliyin bərpasından bu günə qədər Azərbaycan tarixşünaslığında çap olunmuş əsərlər;*
- 5. Jurnalist məqalələri və internet resursları.*

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində Zəngəzur məsələsi əsasən 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətləri saxtalaşdıran erməni tarixşünaslığında cümhuriyyət qurucularının rəsmi sənədlərində, məruzələrində, əsərlərində, publisistikasında və xatirələrində işıqlandırılmışdır.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ РАЗДЕЛ СОВЕТСКОЙ РОССИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА И ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТАТУСА ЗАНГЕЗУРА

Камран Асадов

Ключевые слова: Зангезур, турецкая земля, Карабах, этническая чистка, Зангезурский коридор.

В первую очередь это связано с положением Азербайджана в современной системе международных отношений. Его интеграция в западные страны и международные организации и другие факторы вызывают необходимость пересмотра Зангезурского вопроса в азербайджано-армянских отношениях в конце 1917-1929 гг.

Во время российской оккупации азербайджанский народ, являвшийся источником опасности для государственности Азербайджана, подвергался этническим чисткам и территориальным потерям, поэтому история Азербайджана 19 и 20 веков запомнилась угрозами этническому единству, территориальная целостность и традиции государственности нашего народа. Согласно историческим обстоятельствам, депортации и насильственные территориальные чистки, направленные против азербайджанского народа политическим руководством России, были разными по форме и одинаковыми по содержанию.

Изучение темы в азербайджанской историографии является одним из важных вопросов. Историческую литературу, задействованную в изучении темы, можно разделить на 5 групп:

1. Научные работы, опубликованные в Азербайджанской Республике;
2. Исторические работы, связанные с историографией Советского Азербайджана;
3. Работы, опубликованные в зарубежной и иммиграционной историографии;
4. Работы, опубликованные в азербайджанской историографии от восстановления независимости до наших дней;
5. Журналистские статьи и интернет-ресурсы.

Зангезурский вопрос в азербайджано-армянском конфликте в республиканский период освещался в основном в официальных документах, отчетах, трудах, публицистике и мемуарах основателей республики, в том числе армянской историографии, фальсифицировавшей отношения между Азербайджаном и Арменией в 1918-1920 гг.

TERRITORIAL DIVISION OF SOVIET RUSSIA IN AZERBAIJAN IN THE 20S OF THE 20TH CENTURY AND DETERMINING THE STATUS OF ZANGEZUR

Kamran Asadov

Keywords: *Zangezur, Turkish land, Karabakh, ethnic cleansing, Zangezur corridor*

First of all, this is related to the position of Azerbaijan in the modern system of international relations. Its integration into Western countries and international organizations and other factors make it necessary to re-examine the Zangezur issue in Azerbaijan-Armenia relations between the end of 1917 and 1929.

During the Russian occupation, the Azerbaijani people, who were a source of danger for the statehood of Azerbaijan, were subject to ethnic cleansing and territorial loss. Therefore, the history of Azerbaijan in the 19th and 20th centuries was remembered with threats against the ethnic unity, territorial integrity and statehood tradition of our people. According to the historical circumstances, the deportations and violent territorial cleansing directed against the Azerbaijani people by the political leadership of Russia were different in form and the same in content.

Studying the topic in Azerbaijani historiography is one of the important issues. Historical literature involved in the study of the topic can be divided into 5 groups:

- 1. Scientific works published during the Republic of Azerbaijan;*
- 2. Historical works related to the historiography of Soviet Azerbaijan;*
- 3. Works published in foreign and immigration historiography;*
- 4. Works published in Azerbaijani historiography from the restoration of independence to the present day;*
- 5. Journalistic articles and Internet resources.*

The Zangezur issue in the Azerbaijan-Armenian conflict during the republic period was mainly given in official documents, reports, works, journalistic writings, and memoirs of the founders of the Republic, including Armenian historiography that falsified the relations between Azerbaijan and Armenia in 1918-1920.

Giriş

XX əsr Azərbaycan tarixi, Azərbaycan xalqının etnik birliyinə, ərazi bütövlüyünə və dövlətçilik ənənəsinə qarşı yönələn təhdidlər ilə yaddaşlarda qalıb. Tarixi şəraitə uyğun olaraq, Azərbaycan xalqına qarşı yönələn deportasiya və zorakı ərazi təmizləmələri formaca müxtəlif olsa da, məzmunca

eyni idi.

Azərbaycan xalqının XIX əsr tarixi faciələrinin arxasında Rusiyanın Qafqaz siyasəti və uydurulmuş “erməni məsələsi” durur. XX əsrin əvvəllərində “erməni məsələsi” yeni mərhələyə daxil olur. Bu məsələ Osmanlı Türkiyəsindən Cənubi Qafqaza transfer edilir. Bununla da, Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqların tarixi faciəsi başlayır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2015-cü il aprelin 15-də Naxçıvana Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtariyyət verilməsinin 90 illiyinə həsr olunmuş rəsmi toplantıda çıxışında demişdir: “...Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb Ermənistanı vermişlər. Bu tarixi ədalətsizlik idi. Çünki Zəngəzur Azərbaycanın əbədi və əzəli torpağı idi...Ancaq mən inanıram ki, gün gələcək Zəngəzur daxil olmaqla erməni işğalı altında olan torpaqlarımız öz əzəli və həqiqi vətəni – Azərbaycana qayıdacaq” Azərbaycan xalqının gözlədiyi o tarixi gün gəldi.

2020-ci il 27 sentyabr-10 noyabr tarixində 44 günlük Vətən müharibəsində Şanlı Ordumuz Ali Baş Komandan İlham Əliyevin komandanlığı altında 30 ilə yaxın düşmən işğalı altında olan torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Növbəti hədəf Avrasiya türk xətti olan Zəngəzur dəhlizinin açılmasıdır.

Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinə məxsus olan və uydurma “erməni məsələsi”nin qurbanına çevrilən ərazilərindən biri də Zəngəzur qəzasıdır. Daşnaksütyun partiyası fəaliyyətini Türkiyə ərazisindən Cənubi Qafqaz ərazisinə keçirdikdən sonra hədəfə aldıkları əsas Azərbaycan ərazisi Qarabağ və Zəngəzur qəzası idi. Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndləri erməni kəndləri ilə əhatə olunduğu üçün ən təhlükəli vəziyyət burada yaranmışdır. Zəngəzur qəzası Qarabağ ilə Naxçıvan arasında yerləşdiyi üçün geosiyası və geostrateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Digər tərəfdən Zəngəzur qəzası İran və Türkiyə dövlətləri ilə sərhəd təması olduğu üçün Rusiya dövləti üçün strateji ərazi hesab olunurdu.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gorusda Zəngəzur qəza komitəsi yaradıldı və komitənin sədri azərbaycanlı Şirvani, onun müavini isə milliyətcə erməni olan Qaragözov təyin edildilər [2,45]. Ancaq təəssüf ki, Zəngəzura Sovet hakimiyyəti tərəfindən nə maddi, nə hərbi, nə də siyasi ideoloji cəhətdən heç bir yardım göstərilmirdi. AK(b)P II qurultayında Zəngəzurdan seçilmiş nümayəndə, milliyətcə erməni olan Tatyana öz məruzəsində iki il davam edən milli qırğın nəticəsində bölgənin 200 müsəlman kəndinin tamamilə dağıldığını bildirmiş, Zəngəzura maddi və hərbi baxımdan köməklik göstərilməsi barədə məsələ qaldırmışdı. O, çıxışında belə bir faktı vurğulamışdı ki, Sovet hakimiyyətinin qurulmasından keçən 4-5 ay müddətində Zəngəzur əməkçiləri nə bir qəpik maaş, kəndlilər isə nə bir funt kerosin belə

almamışlar [8, 115].

Sovet işğalının ilk mərhələsində Zəngəzurun statusu məsələsi də mübahisəli olaraq qalırdı. Belə ki, Çiçerin 1920-ci il iyunun 19-na aid teleqramda bildirirdi ki, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və Culfa nə Ermənistana, nə Azərbaycana birlədirilməməli, yerli Sovetlərin razılığı ilə Rusiya qoşunlarının işğalı altında olmalıdırlar [10,85]. Təbii ki, Sovet rejiminin möhkəmləndirilməsi planı ilə bu plan üst-üstə düşmədiyindən, Q.K.Orconikidze Çiçerinə göndərdiyi sənədlərdə yazırdı: "...mənim fikrim belədir – Qarabağ və Zəngəzuru təcili Azərbaycana birləşdirmək;.." və ya digər bir teleqramda o, Lenin və Çiçerinə yazırdı ki, "Azərbaycan Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarına iddia edir...yuxarıda göstərilən ərazilər özlərini Azərbaycan Sovet Respublikasının bir hissəsi sayırlar...Azərbaycan heç bir halda Qarabağ və Zəngəzursuz keçinə bilməz. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvaya çağırmaq, Azərbaycana və Ermənistana aid bütün məsələləri onunla birgə həll etmək lazım gəlir." [2, 96]. Azərbaycan İnkilab komitəsinin 1920-ci il 18 may tarixli dekreti ilə Qarabağ və Zəngəzur qəzalarında Fövqəladə Komissar vəzifəsi təsis edildi. Ə.Q.Şirvani komissar, erməni Qaragözov isə onun müavini kimi 1920-ci ilin 26 avqustunda iş başladılar [7,94]. İyunun 1-də Zəngəzur qəza inkilab komitəsi yaradıldı. Avqustun əvvəlində isə ermənilər Gorus da daxil olmaqla 4 ətraf kənddə qəza inkilab komitəsi yaratdılar. və 18 avqusta qədər qəzada belə ikili idarəçilik hökm sürdü. 1920-ci il 18 avqustda Qarabağda – Şuşada qurultay keçirildi [1, 347] Qurultayda Zəngəzur qəzasının böyüklüyü nəzərə alınaraq, onu iki: aşağı – Bərgüşad və yuxarı - Gorus rayonlarına ayırmaq və hər birində müstəqil inkilab komitəsi yaratmaq razılaşdırılmışdı.

XI ordu hissələri Naxçıvan bölgəsini tutduğu vaxtda Zəngəzurdə ermənilərin təkrar hərbi əməliyyatları başlamışdılar. Dronun dəstəsi Sisyanı tutmuş, Njde isə Qafan istiqamətində döyüşərək, avqustun 3-də Əngələvidi və Gorusu tuta bilmişdilər, lakin qısa müddət ərzində Sisyan, Qafan və Gorus yenidən geri qaytarılmışdı. Belə bir vəziyyətdə Qarabağ inkilab Komitəsinin Azərbaycan XDİK-ə göndərdiyi 28 avqust 1920-ci il tarixli sənəddə bildirilirdi ki, Zəngəzur qəzasının müsəlman kəndlərinin vəziyyəti ağlamlıdır [4, 30]. Təbii ki, bu bölgələrin Sovet ordusu tərəfindən işğalının ləngiməsi ilə razılaşmayan XI ordu komandanlığı 1920-ci ilin oktyabrın 20-də "Zəngəzurdə əksinqilabi qiyamın yatırılması və Bazarçay xəttininin əldə möhkəm saxlanması haqqında " 88/op sayılı əmrinə əsasən, Zəngəzur zərbə qrupu yaradıldı. Noyabrın 2-4-də Sisyan və Gorus rayonlarındakı erməni qüvvələri dağıdıldı, lakin ayın sonlarında Zəngəzurdə vəziyyət yenidən ermənilərin xeyrinə dəyişdi. Sovet hərbi qüvvələrin Naxçıvanın işğalına yönəldildiyindən, Zəngəzurdə ermənilər üstünlük qazandılar və bu isə Zəngəzura olan iddiaların yenidən canlanmasına şərait yaratdı [8, 47].

Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olundu. Qərarın başlıca məqsədi onun mərkəzi bəndində (“q”) öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi ki, Zəngəzur və Naxçıvan Sovet Ermənistanının tərkibinə keçirlər. 1920-ci il dekabrın 1-də Nərimanov Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qərarı barədə bəyanat verdi. Nərimanov həmin bəyanatda yalnız Zəngəzurun Ermənistanına verilməsindən bəhs edirdi [4, 52] Zəngəzurun inzibati bölgüsü ilə bağlı Azərbaycan rəhbərliyində narazılıqlar isə özünü göstərməkdə idi. Məhz buna görə Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi rəsmən elan olunsay da, qəzanın onun idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş verməmişdi. AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli iclasında “Zəngəzurun müsəlman hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili” haqqında qərar çıxarıldı. Qərarla Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi - Kürdüstan qəzasına bölmək təklif edilirdi [9, 32].

1933-cü ildə Ermənistan SSR-in ərazisi rayonlara bölünür və Zəngəzur adı xəritədən silinir, Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian) və Mehri rayonları yaradıldı [5,114]. Nəticədə Naxçıvanın digər Azərbaycan torpaqlarından ayrı salındı. Zəngəzurun Azərbaycanda qalan hissəsində isə əvvəlcə Kürdüstan qəzası, sonra isə Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları yaradıldı. 1992-93-cü illərdə isə Zəngəzurun bu əraziləri də dünya supergüclərinin aktiv hərbi-siyasi dəstəyi ilə işğal edildi.

Ermənistanına belə güzəştlərin edilməsi Rusiya hökumətinin məqsədyönlü fəaliyyətindən isrəli gəlirdi. Bunu S.Orconikidzenin belə bir çıxışı da təsdiq edirdi “...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər” [8, 272] . Həmin fikirləri sovet rəhbərliyi tərəfindən mərhələ-mərhələ ortalığa atılan və regionda həyata keçirilən bu şüarlar da (əvvəlcə “Yalnız Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə bilər”, sonra isə “Yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistanına qaytara və Azərbaycanı Qarabağa muxtariyyət verməyə məcbur edə bilər”) təsdiqləyir.

İrəvəndakı danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı. Həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi. Göründüyü kimi, işlər İ.Stalinin “Azərbaycanın fatehi” adlandırdığı Q.Orconikidzenin “əvvəlcə Naxçıvanla Zəngəzurun Ermənistanına keçməsinə nail olmaq və sonra da Azərbaycanı Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verməyə vadar etmək” planına uyğun gedirdi. Doğrudur, AK(b)P MK Siyasi Bürosu və RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun İ.Stalin, Q.Orconikidze, Qabrielyan, B.Leqran, Ə.Qarayev və b. iştirakı ilə keçirilən birgə iclasında (4.XI.1920) Rusiya ilə Ermənistan arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunularkən belə bir qərar qəbul edilmişdi: “Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi haqqında təklif olunan maddə

nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız lap son halda baş tuta bilər” [8, 247]. Belə bir qərar çox yaqın ki, Sovet hökumətinin faktiki hadisələri pərdələməsi və ya hər hansı etiraz yarana biləcəyi halda özlərini sıqortalama cəhdi ola bilərdi. Eyni zamanda İ.Stalinin Bakıda AK(b)P MK və Bakı komitəsinin birgə plenumunda-RK(b)MK Qafqaz Bürosu, Azərbaycan İnqilab Komitəsi, Bakı Soveti və s. birgə iclasında (9.XI.1920) “Zəngəzur məsələsi”nin müzakirəsi zamanı söylədiyi aşağıdakı sözlər də fikrimizə əsas ola bilər: əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa vermək olar. Onun belə bir mövqeyini bir sıra digər mülahizələrlə yanaşı, həm də “Mən Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz”. 30 noyabr 1920-ci ildə AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi “tarixi” qərarlara aydınlıq gətirmək məqsədilə orada iştirak edənlərin tərkibinə də mütləq diqqət yetirilməlidir. Q.Orconikidze, Sarkis (S.Ter-Danielyan), Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov və b. iclasda 3-cü məsələ kimi “Ermənistan İnqilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan olunması haqqında teleqramı” müzakirə edilmiş və geniş bir qərar çıxarılmışdı [2, 131].

Zəngəzurun statusunun müəyyən edilməsi

Zəngəzurun ermənilərə verilməsi, əslində isə “bağışlanması” istiqamətində daha bir addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Həmin gün Bakı Sovetinin Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulması münasibətilə keçirilən, təntənəli “tarixi” iclasında N.Nərimanov Bəyanatla çıxış etdi. “Sovet Azərbaycanı Ermənistan və Zəngəzurda ən yaxşı yoldaşlarımızın-kommunistlərin günahsız qanını tökmüş və tökən daşnakların hakimiyyətinə qarşı əməkçi erməni xalqının mübarizəsinə yardım göstərərək elan edir ki, bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın: ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz; Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanın bölünməz ərazisidir; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır; Sovet Azərbaycanın qoşunları isə buradan çıxarılırlar” [9, 254]. Burada daha sonra qeyd edilirdi ki, Sovet Azərbaycanı malik olduğu tükənməz sərvətlərin-neft, kerosin və digər məhsulların qapılarını Sovet Ermənistanı üçün geniş açır.

Bu Bəyanatla Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi (“bağlanması”) ilə bağlı bəzi mövqə və mülahizələri də bilmək maraqlı və faydalı olardı. Bakı Sovetinin həmin iclasının yekdilliklə qəbul olunan qətnaməsində “Nərimanovun Bəyanatı”nın tamamilə bəyənilməsi bildirilir və onun “...Ermənistanla müsəlman dünyası arasındakı çoxəsrlük düşmənçilik və qanlı müharibələri birdəfəlik aradan qaldırmaqla Qafqaz və bütün Şərç

xalqlarının tarixində yeni səhifə açdığı qeyd edilirdi” [9, 296].

Çoxlu arxiv sənədlərinin də təsdiqlədiyi kimi, torpaqlarımızın parçalanması və paylanmasında əsas rol oynayanlardan biri olan İ.Stalin bu hadisəni belə “izah” etmişdi: “Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir və Zəngəzur, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir” [5,42].

Bakı Sovetinin həmin iclasındakı çıxışında “əzabkeş erməni xalqının” Sovet hakimiyyətinin bayrağı altına gəlməsini alqışlayan Q.Orconikidze bu bəyanatı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” kimi qiymətləndirmişdi. Həmin çıxışında o, Azərbaycanın strateji bölgələrinin əhəmiyyətini azaldaraq demişdi:Q.Orconikidze elə həmin gün PK(b)P MK Qafqaz Bürosunun üzvü-erməni kommunistlərinin liderlərindən biri olan Nazaretyana məlum Bəyanat barədə xəbər yetirdikdə o, “mətbuatda bərəkəllah azərbaycanlılar”- deyərək çəkməyə başlayacağıq cavabını vermişdi. Q.Orconikidze 1920-ci il dekabrın 2-də Bakıda verdiyi məlumatda V.Leninə və İ.Stalinə “Azərbaycan artıq dünən Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini rəsmən bəyan etmişdir” xəbərini çatdırmışdı.

Həmin dövrdə N.Nərimanov Moskvaya etiraz teleqramı göndərirdi: “Müsəlmanlar sovet hakimiyyətinin Azərbaycanı əvvəlki sərhədlər daxilində saxlaya bilməməsini xəyanət, ermənipərəstlik, ya da Sovet hakimiyyətinin zəifliyi hesab edəcəkdir ” [9, 38]. Çiçerin isə tarixi Azərbaycan torpaqlarına erməni ordusunun yeridilməsini tənqid edən Nərimanova cavab olaraq yazırdı ki, “Əgər bir sıra mübahisəli yerləri bizim qoşunlar dərhal tutulmayıbsa, bu yalnız qoşunlarımızın kifayət etməməsi ilə izah olunur...” [6, 158].

Başqa bir məktubunda isə N.Nərimanov onu millətçilikdə ittiham edənlərə cavab verərək “Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti ... millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi” [3, 285]. Bu məsələ İ.M.Musayevin “Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti”(1917-1921-ci illər) Bakı, Bakı Univ. Nəşriyy, 1996, 328 s. kitabın 270-ci səhədə də əks olunub. Tədqiqatçılar bu bəyanatla bağlı daim Nərimanovu ittiham etsələr də, Ş.Qurbanov, onun bu bəyanatı AK (b)P MK Siyasi Bürosunun qərarı kimi 1920-ci il noyabrın 30-da Siyasi Büronun iclasında oxuduğunu və onun şəxsi qərarı olmadığını və dekabrın 1-də isə Bakı Sovetinin iclasında elan etdiyini bildirirlər [6, 89].

Dekabrın 3-də Stalin Ermənistanına göndərdiyi təbrik teleqramında göstərilirdi ki, Azərbaycan “mübahisəli ərazilərdən könüllü olaraq əl çəkir və Zəngəzurun, Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın sovet Ermənistanına verilməsini elan edir”. Azərbaycan rəhbərliyinin az öncə sədalanan beynəlmiləli güzəştləri və ilkin sazişlə (10.VIII.1920) hədəfə alınanlar RSFSR-lə Sovet Ermənistanı arasındakı hərbi-siyasi müqavilə (2.XII.1920) ilə möhkəmləndirildi və

gerçəkləşdirildi. Həmin sazişin 3-cü maddəsində yazılırdı ki, Rusiya Sovet hökuməti İrəvan quberniyasının... (Naxçıvan və çevrəsindəki torpaqlar), Zəngəzur qəzasının Ermənistan SSR ərazisinin tərkibinə daxil olmasını mübahisəsiz tanıyır. Bununla da Rusiya-Ermənistan münasibətlərində mühüm önəmə malik olan məsələlərdən ən başlıcası-Azərbaycan torpaqları ətrafındakı növbəti sövdələşmə o mərhələ üçün bu şəkildə yekunlaşdırıldı [1, 415].

Sovet Rusiyasının Xalq xarici işlər komissarı Çiçerinin Zəngəzur, Qarabağ, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan məsələsində tutduğu antiAzərbaycan və antitürk mövqeni araşdırdıqda belə təsəvvür yaranır ki, görünür bolşeviklər ingilislərlə gizli danışıqlar əsasında bu barədə ümumi razılığa gəlmişlər. Bu layihənin həyata keçirilməsi ilə Türkiyə ilə Azərbaycan SSR və Orta Asiya arasında birbaşa əlaqə kəsilirdi. Bu işə həm ruslara, həm bütövlükdə qərb aləminə, həm də İrana çox sərf edirdi. Bu məslənin gizli məqamlarından çox yəqin ki, məlumatı olan N.Nərimanov 1920-ci il tarixli məlumatın birində yazırdı ki, “Dünyada heç kəs göstərilən vilayətlərin (Qarabağ və Zəngəzurun) əhalisinin Azərbaycanla birləşməsinə rəylərini bildirmələrinə təsir göstərməyimizə mane olmaq imkanında deyildir... İndi bu vilayətlərin güzəştə gedilməsi ... Sovet hakimiyyətinin nəinki Azərbaycanda, həm də İranda və Türkiyədə nüfuzdan düşməsi olacaqdır” [4, 52].

Azərbaycan 1920-ci il avqustun 18-də Şuşada Zəngəzur qəza və sahə İnkilab Komitələrinin fəal iştirakı ilə Zəngəzur və Qarabağ nümayəndələrinin qurultayı keçirildi. Bu qurultayda sovetlərin təkidi və təklifi ilə gələcəkdə ermənilərin bu torpaqları daha asan yolla ələ keçirə bilmələri üçün Zəngəzur iki hissəyə – Bərgüşad (Aşağı Zəngəzur) və Gorus (Yuxarı Zəngəzur) rayonlarına parçalandı. Beləliklə, Yuxarı Zəngəzurun Azərbaycandan ayrılmasının əsası qoyuldu. Bununla da Sovet Rusiyası Ermənistan və Azərbaycan arasında mübahisəli məsələlərin həllindən Azərbaycanı kənarlaşdırdı, onu təmsil etməyi öz üzərinə götürdü. Sovet Rusiyası ilə Ermənistan Respublikası arasında sülh müqaviləsi layihəsi hazırlanarkən Azərbaycanın hüquqları pozulmuş, Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi planlaşdırılmışdı.

1920-ci ilin yayında Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən istifadə edən Ermənistan hökuməti təcavüzü gücləndirirdi. İyulun axırlarında erməni hərbi hissələri Zəngibasarı dağıtdı və Naxçıvana doğru irəlilədi. Lakin türk qoşunu tərəfindən Naxçıvanın nəzarət altına alınması ermənilərin qabağında sipər oldu. İyunun 6-da XI Ordu hissələri Zəngəzur istiqamətində hücum keçən erməni qoşunlarının qarşısını aldı. Lakin iyulun axırları – avqustun əvvəllərində Ermənistanda məğlub olmuş üsyançıları təqib etmək bəhanəsi altında Ermənistan qoşunları Zəngəzura yenidən hücum etdi və Zəngəzurun böyük bir hissəsini zəbt etdi. AK(b)p MK-nın 10 iyul 1920-ci il tarixli iclası Qarabağ məsələsini müzakirə etdi və buradakı əhalinin arzusunu, Azərbaycan və Bakı iqtisadi rayonu ilə əlaqəsini nəzərə alaraq onun

Azərbaycan SSR tərkibində qalmasını daha məqsəduyğun saydı. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq 1 dekabr 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulması münasibəti ilə Bakı Sovetinin təntənəli iclasında N.Nərimanov Azrevkomun Bəyanatını elan etdi. Burada deyilirdi ki, bundan sonra heç bir ərazi iddiaları iki qonşu xalqın - ermənilərlə müsəlmanların arasında qanlı qırğınlara səbəb ola bilməz və Dağlıq Qarabağa öz müqəddəratını təyin etmə hüququ verilmişdir [3, 54]. Nərimanovun dekabrın 1-də oxuduğu bu bəyanat tarixə “Nərimanov bəyanatı” adı ilə düşdü [2, 158]. Bu bəyanatla Zəngəzurun 4504,5 kv.km ərazisi Ermənistana hədiyyə edildi.

Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən bu mübahisələr AK(b)p MK-nın və RK(b)p-nin Qafqaz Bürosunda iclaslarda dəfələrlə müzakirə edilmiş və hər dəfə də regionun əhalisinin arzu və istəkləri nəzərə alınmışdır [4, 59]. Belə ki, bütün bu ijlaslarda Dağlıq Qarabağdan olan nümayəndələr onun Azərbaycan SSR tərkibində qalmasını məqsəduyğun saymışdır. 1920-ci ilin iyununda N.Nərimanov Moskvaya göndərdiyi məlumatda bildirmişdir ki, “Qarabağ və Zəngəzur ...bu yerlər mübahisəsiz olaraq Azərbaycanın tərkibində olmalıdır” [4,131]. Bu vaxtlar Azərbaycanda baş verən üsyanlar işğalçı XI Orduda elə hiddət yaratmışdı ki, onlar ermənilərin Azərbaycan sərhəddinə təcavüzünə və onların törətdiyi cinayətlərə biganə qalırdı. Səbəb də məlum idi. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılar nə qədər çox sıxışdırılsa, yerli əhalinin XI Orduya itaəti bir o qədər artardı. Həmçinin Sovet Rusiyasını o torpaqların hansı millətin əlində olması deyil, bütün Qafqazı bolşevik təsirinə salmaq maraqlandırır. Məlumdur ki, Azərbaycandan sonra Rusiyanın növbəti hədəfi Ermənistan və Gürcüstan idi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda «inqilab» baş verdi [4, 211].

Əslində bu, o demək idi ki, Azərbaycan Zəngəzurun bir hissəsinin və Naxçıvanın işğalı ilə razılaşır. Bəyanatın digər prinsipinə əsasən Azərbaycan Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verirdi. 1920-ci il dekabrın 1-də elan olunmuş belə bir məsuliyyətsiz bəyanat nəticəsində Azərbaycan ermənilərin işğalı ilə razılaşdı. Lakin ermənilərin və onların havadarlarının iştahası daha böyük idi. Qarabağın dağlıq hissəsi və Naxçıvan məsələsi gündəlikdə qalırdı.

Naxçıvan əhalisi bu qərara tabe olmadı, kəskin etiraz çıxışları baş verdi. Ermənistanın nümayəndələri diyara buraxılmadı. B.Vəlibəyov dekabrın 24-də Yerevana çağırıldı, həm də Ermənistan İnkilab Komitəsi tərəfindən Naxçıvanda Fövqəladə Komissar təyin edildi. Ancaq xalq onun gəldiyi vaqonu Şahtaxtı stansiyasında qatardan açaraq Naxçıvana buraxmadı. Dekabrın 28-də Ermənistan İnkilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıdı. 1921-ci ilin əvvəllərində burada RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə əhalinin rəy sorğusu (referendum) keçirildi. Naxçıvan camaatının 90%-i Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu bildirdi

[4, 112].

1921-ci ilin II yarısında Yuxarı Zəngəzur –Gorus Ermənistanın əlinə keçdi. Azərbaycanlılar buradan sıxışdırılaraq öz doğma torpalarından didərgin salındılar. Ermənistan Aşağı Zəngəzuru –Bərgüşadı da ələ keçirməyə çalışırdı. Hacısanlıda Sultan bəyin dəstələri, Sovet Ordusu tərəfindən 1921-ci ilin iyununda tərkislah edildikdən sonra buna daha münasib şərait yaranmışdı. Qubadlı qəzasına Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndə təyin etdiyi Ocaqqulu Musayev özünü yerli silahlı dəstələrin baş komandanı elan etmişdi. Lakin düşmən bu dəfə istəyinə nail ola bilmədi.

Əhalisinin milli ruhu hələ də yüksək olan Azərbaycanı parçalamaq, onu ciddi problemlər qarşısında qoyub tam asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün Moskva yeni tədbirlər görürdü. Yuxarı Qarabağda milli münaqişə ocağı qızıqdırılırdı. Ermənistan hökuməti 1921-ci ilin iyununda Azərbaycanın suveren hüquqlarını kobudcasına pozaraq, guya onun razılığı ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Azərbaycanın razılığı haqqında fikrin ağ yalan olduğu AK (b) MK siyasi təşkilat bürosunun iclasında ifşa olundu [2, 113].

1921-ci il iyunun 27-də AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilat bürosunun birgə iclasında bu məsələyə baxmağa məcbur oldu. Bu dəfə milliyyətçə azərbaycanlı olan kommunistlər birləşərək yekdilliklə Ermənistanın iddialarını rədd etdi.

Qarabağ məsələsinin Azərbaycan SSR üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu məsələnin PK(b)P MK-nın qəti qərarına keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. N.Nərimanov V.İ.Leninə bu məsələ ilə bağlı teleqram vurdu və məktub yazdı. Məktubda deyilirdi: «Əziz Bladimir İliç: Teleqrammada göstərdiyimi təkrar etməyə məcburam. Vəziyyət dəhşətlidir. Mərkəz Azərbaycanın, Ermənistanın və Gürcüstanın müstəqilliyini qəbul edib. İndi isə mərkəz Azərbaycanın mübahisəsiz ərazisini Ermənistana verir. Əgər bu ərazi Gürcüstana verilsəydi, buna ictimai-siyasi don geydirmək olardı. Lakin bu ərazinin Ermənistana, daşnaklara verilməsi düzəlməyən səhvdir. Bizim oradakı nümayəndəmiz bu məsələ ilə bağlı sizə ətraflı məlumat verəcəkdir. ... Əziz Bladimir İliç, görəsən «Müstəqil Azərbaycan» sözü sizin ağzınızdan çıxmamışdır mı? [6,115].

Azərbaycana qarşı aparılan ədalətsiz siyasəti SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin həmsədri Nəriman Nərimanov RK(b)P MK-ya və Stalinə yazdığı «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlı məşhur məktubunda cəsarətlə ifşa etdi. N.Nərimanov Azərbaycanın taleyinin daşnaklara tapşırıldığını bildirdi. 1927-ci ildə Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) MİK-in qərarı ilə Mehri-Cəbrayıl qəzalarından 24 kənd, Aşağı Zəngəzurdan 1065 desyatin torpaq sahəsi, 1929-cu ildə daha 13 min hektar Azərbaycan ərazisi – Nüvədi, Tuğut və Yernəzir kəndləri, habelə Naxçıvandan 9 kənd, Qaymaqlı ilə Kürumuzlu arasındakı sahələr (228,9 desyatin) Ermənistana verildi. Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz)nın

və SSRİ-nin qanunvericilik orqanlarında fəaliyyət göstərən Azərbaycan nümayəndələri isə respublikanın suveren hüquqlarının pozulmasına qarşı əməli bir iş görə bilmədilər.

27 iyul 1921-ci ildə yenə AzK(b)p MK bürosu “Azərbaycan və Ermənistan sərhədləri haqqında” məsələ müzakirə etmiş və burada da Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətcə Azərbaycandan ayrı yaşaya bilməyəcəyini qeyd etmişdir. Daha sonra bu məsələ 4 və 5 iyun 1921-ci ildə RK(b)p MK-nın Qafqaz Bürosunda yenidən müzakirə edilmişdir. Burada S.M.Kirov, F.İ.Maxaradze, A.F.Myasnikov, A.İ.Nazaretyans, N.Nərimanov, İ.D.Orexanişvili, Q.K.Orjenikidze, C.P.Fiqanter, həmçinin RK(b)p MK-nın üzvü, milli işlər komissarı İ.V.Stalin və Azərbaycan SSR Xarici İşlər Komissarı M.D.Hüseynov iştirak etmişlər. İclas problemi dərinlən öyrənərək bu qərara gəlmişdir ki, DQMV Azərbaycan SSR tərkibində qalmaqla ona geniş özünü idarə hüquqları verilsin [5,52].

1921-ci ildə Z.Kartaşyanın Avropada nəşr olunan kitabında deyilirdi ki, Amerika Ermənistana torpaqları əldə etməkdə lazımı kömək göstərmədiyindən, Ermənistan iddia etdiyi torpaqların 60% -ni əldə edə bilmədi . 1921-ci ilin iyunun 25-27-də Tiflisdə “Mübahisəli ərazilər” məsələləri üzrə komissiyanın iclası keçirildi. İclasda Ermənistan nümayəndəsi Bekzadyan bildirdi ki, “Zaqafqaziyanın inzibati bölgüsü ədalətsiz aparılmışdır. Əgər dostcasına yaşamaq istəyiriksə, erməni əhalisinin yığcam şəkildə yaşadığı ərazilər Ermənistana güzəşt edilməlidir”. O eyni zamanda bildirdi ki, Stalin Moskvada onunla və Myasnikovla söhbət zamanı bu fikrə tamamilə şərik çıxmışdır [3, 64].

24.12.1928-ci il K(b)P MK-nın iclasının 55 sayılı protokolunda göstərilir ki, Rəhim Hüseynov Kürdüstan qəzasının komitəsinə sədr kimi təyin Sovet hökuməti Kürdüstana xüsusi diqqət yetirir, burada İstisu istirahət mərkəzi istiqamətində yolların çəkilməsi, büdcə məsələlərinin müzakirəsində buraya geoloji kəşfiyyata başlanmasının vacibliyi, buradakı yeraltı sərvətlərdən istifadənin vacibliyi göstərilirdi. Eyni zamanda ağır həyat şəraiti nəzərə alınmaqla burada partiya işçilərinin əmək haqqlarının 30% artırılması təklif olunurdu. Eyni zamanda Kürdüstanda 3 aqromərkəzin yaradılması, Minkənd kəndlilərinə kanal çəkilməsi üçün ssuda ayrılması, dəyirmanlar üzərinə qoyulan vergilərin azaldılması və ya ləğvi, kəndlilərə kredit verilməsinin vaxtının uzadılması, Kürdüstanda işləmək üçün həkim göndərilməsi və onəarın maaşının artırılması və s. məsələlər bu qəza ilə bağlı praktiki təkliflərdə yer almışdı. Burada əhalinin cəmi 4-8%-nin savadlı olması, keçilməz dağları, sıldırımları, sıx meşələri burada antisovet elementlərinin üstünlük təşkil etməsinə şərait yaradır. Məxfi adı altında hesabatda Sultanov qardaşlarının gizli adamlarının burada təbliğat aparması barədə məlumat toplanıb . Siyasi büronun 18 sentyabr 1020-ci il iclas protokolunun qərarlarından birində deyilir ki, “Hərbi inqilab

Şurasına və Xalq Hərbi Komissarlığına tapşırılsın ki, Sulyan bəyin bandasını ləğv etsinlər” [2, 25].

1929-cü ildə yenidən 13 min hektar Azərbaycan ərazisi –Nüvəndi, Tutut və Ernazar kəndləri, habelə Naxçıvandan 9 kənd (582,9 des.), Qaymaqlı və Kürümlü arasında sahələr (228, 9 ha) Ermənistanla verildi. 1938-ci ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəddi dəqiqləşdirmək bəhanəsi ilə «bərabərtərəfli» komissiya yaradıldı. Azərbaycan tərəfdən də komissiyaya erməni, torpaq komissarlığının sədri İ saxanyan rəhbərlik edirdi. Martın 5-7-də imzalanmış protokola əsasən Laçının Qaragöl yaylası, Qubadlının Çayzəmi adlanan sahəsi, Qazağın Kəmərlı kəndi və Kəlbəcərin Zəd sahəsi Ermənistanla verildi. Azərbaycan SSR Ali Soveti 1938-ci il mayın 5-də bu protokolu təsdiq etdi. Lakin buna baxmayaraq, azərbaycanlılar müqavimət göstərir, öz torpaqlarını əldən vermirdilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 545 s.
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının 20-30-cu illər tarixinin bəzi məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, 93 s.
3. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təjavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin axırı - XX əsr). Bakı, Elm, 1998, 322 s.
4. Cəfərov C.M. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu-30-cu illər). Bakı, “Elm”, 2008, 300 s.
5. Eloğlu S. Zəngəzur hadisələri. Bakı, Azərnəşr, 1992, 58 s.
6. İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı, “Turxan”, 2014, 248 s.
7. Məmmədov Ç.İ. Azərbaycanın siyasi tarixi. (XIX – XX əsrlər). Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2006, 336 s.
8. Məmmədova H.İ. Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı, “Nağıl Evi” nəşriyyatı, 2006, 150 s.
9. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar. Bakı, “Çaşıoğlu” 2011, 328 s.
10. The History of Public and Cultural reformation in the Caucasus and Central Asia (19th- early 20th century). – IICAS-UNESCO. Samarkand, 2013. Kollektiv monoqrafiya 280 s
11. The History of Public and Cultural reformation in the Caucasus and Central Asia (19th- early 20th century). – IICAS-UNESCO. Samarkand, 2013. Kollektiv monoqrafiya 290 s